

УДК 811.161.2'373

Л. І. Яковенко

ДІЄСЛІВНИЙ КОМПОНЕНТ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ З СЕМАНТИКОЮ ПОЯВИ ТА ЗНИКНЕННЯ

В статті досліджуються граматичні та семантичні особливості дієслівного компонента фразеологізмів з семантикою появи та зникнення, визначається роль дієслівного компонента; виділяються найбільш вживані та фразеологічно зв'язані дієслова у цій фразеосемантичній групі.

Ключові слова: дієслівний компонент, фразеологізм, семантика.

Grammatical and semantic particularities of verb of phraseological units with semantics of appearance and disappearances are investigated in this article. The Author defines the role of verb, and often used and phraseological bounded verbs of this group.

Key-words: verb component, phraseological unit, semantics.

Серед основних питань, які набувають у фразеології якісно нового осмислення, виділяється проблема встановлення внутрішньої форми та етимології, яка здебільшого вирішується шляхом аналізу компонентного складу та зверненням до значення первинного словосполучення.

Вирішенню цієї проблеми може сприяти виділення з фразеологічного фонду окремих фразеосемантичних груп з подальшим все-

бічним вивченням як цілісного фразеологічного значення (граматичного і лексичного), так і окремих його компонентів.

Пропоноване дослідження присвячене дієслівному компонентові фразеологізмів української мови з семантикою появи та зникнення людини, предмета, явища тощо.

Оскільки поява та зникнення є результатом активної дії, майже всі ФО, співвідносні з нею, містять дієслово, яке здебільшого виступає стрижневим компонентом досліджуваних фразем. Аналіз дієслова дозволяє встановити внутрішню форму фразеологізму, під якою О. О. Потебня розумів уявлення, що створює “неодмінну структуру словесних утворень”. Переосмислення вільного словосполучення зумовлює виникнення “нової” внутрішньої форми, появу нової семантичної одиниці [9: 175]. Однак таке переосмислення не завжди призводить до повної десемантизації компонентів. Внутрішня форма фразеологічної одиниці становить собою взаємодію семантики вільної словосполуки із семантикою переосмисленого на її основі фразеологізму і зумовлюється семантичною структурою виразу в цілому [1: 45]. Головною метою етимологічного аналізу фразеологічної одиниці є реконструкція її внутрішньої форми на рівні структурно-семантичної або мотиваційної моделі, а також з’ясування лінгвістичної або екстралінгвістичної природи дериваційної бази [5: 252].

У процесі роботи ми спиралися на класифікацію структурно-граматичних типів фразеологічних одиниць дослідника Л. Г. Авксентьева, який поділяє всі ФО української мови на дві групи [2: 14]. До першої входять одиниці, співвідносні за своєю структурою з реченням. Серед них виділено фразеологізми, структура яких рівнозначна структурі двоскладного речення, та такі, будова яких співвідносна з односкладними реченнями. Друга група одиниць співвідносна за своєю структурою зі словосполученнями різних типів: “прикметник + іменник”, “іменик + родовий відмінок іменника”, “іменник + прийменник + іменник”, “дієслово + іменник з прийменником або без нього”, конструкції з підрядними допустовими та порівняльними сполучниками тощо.

У ході роботи відбиралися фразеологізми з дієслівним значенням, оскільки, як відомо, дієслово має пріоритет в позначенні динамічного процесу. “Дієслівні фразеологізми об’єднуються загаль-

ним значенням дії і мають граматичну категорію особи, числа, часу, виду, стану, а в певних випадках - і роду. Вони можуть виступати предикатом, об'єктом дії, вживаючись власне в синтаксичній функції присудка або додатка і сполучаючись з словами за допомогою парадигматичних форм" [4: 64]. Проте більшість фразеологізмів дієслівного типу граматично обмежена і не має повного парадигматичного виявлення [6: 69].

Детальний аналіз граматичних особливостей української дієслівної фразеології подає дослідник М. Т. Демський, співставляючи граматичні властивості дієслівного компонента з властивостями фраземи. Зокрема, розглядається питання валентності, парадигми особових форм, виду, способу, часу тощо. Вчений доходить висновку, що при подібному наборі граматичних значень та синтаксичних функцій кожна окрема фразема рідко є ізоморфною семантично подібному дієслову за вказаними параметрами [5: 31]. Продовжує та поглиблює це питання дослідник М. Ф. Алефіренко, розглядаючи комунікативно-семантичне та конструктивне навантаження названих одиниць у праці "Теоретичні питання фразеології". Вчений стверджує, що основні ознаки дієслівних фразем формуються внаслідок взаємодії різнорівневих мовних факторів: 1) семантичного; 2) морфологічного; 3) синтаксичного. Відсутність хоч однієї з названих ознак позбавляє фразему статусу дієслівної [3: 53].

Звернення до аналізу дієслівного компонента фразеосемантичної групи появи та зникнення пояснюється тим, що вона, судячи з опрацьованої нами літератури питання, ще не досліджувалася спеціально, в той час як існує потреба цілісно уявити особливості втілення ідеї появи та зникнення в українській фразеології. Феномен цілісності фразеологічного значення зумовлений не поєднанням, а дифузійним сплавом кількох найменувань у єдину референцію. Однак розгляд окремих компонентів фразеологізму дозволяє встановити закономірність мовного позначення певної ділянки об'єктивної дійсності, визначити найпоширеніші способи переосмислення прямих лексичних значень слів. Адже саме первинні денотати й десигнати тих лексем, які утворюють фразему, виступають посередниками між її планом вираження і відповідними фрагментами дійсності [2: 72].

Опрацьовуючи дану тему, ми мали на меті такі завдання: визначити роль дієслівного компонента у складі досліджуваної групи одиниць; встановити особливості граматичної організації дієслівного компонента; виділити найбільш вживані дієслова для позначення появи та зникнення у ФО; виявити фразеологічно зв'язані дієслова у цій фразеосемантичній групі.

Як вже було сказано, значення 'зникати' та 'з'являтися' та наближені до них відображають результат (наслідок) якоїсь активної дії. Тому значна частина фразеологізмів з цією самантикою є дієслівними, тобто об'єднуються загальним значенням дії і мають граматичну категорію особи, числа, часу, виду, стану, а в певних випадках - і роду. Стрижневим словом, граматичним центром таких зворотів є дієслово, яке й зумовлює семантичну (позначення дії, процесу, стану) та синтаксичну (предикат) функції стійких словосполучень цього різновиду.

Більшість фразеологізмів дієслівного типу граматично обмежена і не має парадигматичного виявлення. Досліджувані фразеологізми у цьому відношенні не становлять винятку. Це виявляється перш за все при спостереженні за видом дієслівного компонента. Значну частину (34%) становлять фразеологізми, дієслівний компонент яких може мати форми обох видів: *відійти/відходити в минуле, сходити/зійти нанівець, давати/дати задній хід, в минуле, Бог несе/приніс, потикатися/поткнутися на очі, виростати/вирости в очах* та ін.

Найбільша кількість фразеологічних одиниць (50%) належить до групи, в якій дієслово вживається лише у формі dokonаного виду, що виглядає цілком закономірно, якщо взяти до уваги, що поява та зникнення є здебільшого наслідком завершеної дії. Більшість з них містить семи *раптово, несподівано, безслідно (зникнути): як з неба впасти, як з-під землі вродитися, дух запах, як крізь землю провалитися, як вітром здуло, тільки лясне, хвостом війнути і под.*

У нечисленній групі одиниць (16%), переважно з відтінком поступовості, постійності, дієслово вживається лише у формі недоконаного виду: *як за водою йти; точитися, як через решето; на ладан дихати; шашіль точить; стояти в голові; мозолити очі; висіти над головою; стриміти в голові; не сходити з-перед очей* та ін.

Спостерігаються також випадки невідповідності граматичного значення дієслівного компонента і усього фразеологізму. Так, у виразах *шукай його 'зник безслідно'*; *поминай як звали 'хто-небудь безслідно зник'* дієслово закріпилося у формі недоконаного виду, першої особи, наказового способу і не передає реального граматичного значення доконаного виду, третьої особи, дійсного способу фраземи.

Однією з найчисленніших груп серед фразеологічних одиниць, побудованих за моделями словосполучень, є такі, структурою яких є “дієслово + іменник з прийменником або без нього”: *перетліти на вугіль, спливати за водою, потекти світами, розвіятися по світу, піти у воду; влізти в голову, ворухнутися в серці, збігти на думку*. За своїми граматичними ознаками вони співвідносні в основному з дієсловами і виконують у реченні роль присудка, що зумовлює змінність дієслівного компонента: у залежності від характеру висловлення реалізуються різні форми особи, числа, часу, виду, роду тощо. Однак для більшості фразем такого типу з семантикою появи та зникнення не властиве вживання у формі наказового способу (якщо не брати до уваги трансформації фразеологізмів у мові художньої літератури). Так, не прийнято висловлюватися на зразок *збреди в голову, як з-під землі вирости, прийди на пам'ять; віддай кінці, зійди нанівець, обернися в ніщо і под.* (пор. *згинь з очей, покажись на очі*).

У фразеологізмах предикативної структури помітне місце займають одиниці, що відповідають двоскладному реченню і становлять собою дієслівно-іменні сполуки, у яких іменник вжито в називному відмінку і координовано з дієсловом. Наприклад: *дідько взяв, бенеря вхопить, бас урвався, місце застигло, кури загребуть; Бог несе, дух запах, лихо несе, нетеча несе* і т. д. Також зустрічаються фразеологізми, будова яких співвідноситься з односкладним реченням: *тільки й бачили, де не візьмись, тільки лясне, як вітром розвіяло, як вітром здуло*. Як бачимо, незмінність дієслівного компонента зумовлена особливостями структури даних одиниць.

Щодо співвіднесеності семантики дієслова з цілісним фразеологічним значенням слід зазначити, що у більшості випадків у складі досліджуваних фразем дієслівний компонент має значення

руху. Досить поширеною є група з дієсловом *іти*, *приходити* та однокорінними словами, що можна пояснити причиново-наслідковими зв'язками появи та зникнення з цими поняттями. Наприклад, зникнення: *піти у воду*, *відійти у небуття*, *сходити нанівець*, *піти на пси*; поява: *прийти на пам'ять*, *не сходити з-перед очей*, *не сходити з ума*. Привертають увагу дієслова на позначення руху, пов'язаного з водою, що зустрічаються у фразеологізмах як з семантикою появи, так і зникнення: *виплисти на поверхню*, *сплисти перед очима*, *припливти до голови*, *спливати на ум*; *текти крізь пальці*, *спливати з рук*, *потекти світами*, *потопати в безодні* і под. Зникнення асоціюється зі стрімким падінням: *падати в прах*-*'зникнути безслідно'*, *падати в безодню*-*'безслідно минати*, *щезати'*, *як у воду шубовснути*-*'зникнути безслідно*, *пропасти'*. Однак дієслово у даному випадку не відіграє вирішальної ролі у формуванні фразеологічного значення, а лише надає йому певного ступеня інтенсивності. Остаточно формулює його іменний компонент (пор. *як з неба впасти*-*'несподівано*, *зненацька з'явитися'*, *звалитися на голову*-*'зненацька наступити*, *початися'*, *полетіти к бісу*-*'зазнавати краху*, *рушитися*, *щезати'*).

Зникнення позначається шляхом переосмислення дієслів *розпастися*, *розлетітися*, *розвіятися*: *розлетітися в пил*, *розсипатися на порошок*, *розпастися прахом*, *розвіятися по світу*; значна кількість фразеологізмів містить дієслово *злизати*: *біс злизав*, *і чорт злиже*, *як язиком злизало* тощо.

Групі з семантикою появи притаманні дієслова *лізти* (*влізти в голову*, *лізти у вічі*), *вертітися* (*вертітися перед очима*, *вертеться в голові*), *снуватися* – про думки (*снуватися у голові*, *снуватися в думках*) *вирости* (*вирости в очах*, *як з-під землі вирости*), про думки і почуття - *ворухнутися*, *стукнути* (*ворухнутися в серці*, *стукнути в голову*). Незадоволення з приводу небажаної відсутності чи появи певної особи виражається за допомогою моделі "чорт (чи будь-який евфемістичний вираз) + дієсл. *Носити*": *лихий несе*, *нечиста сила принесла*, *нетеча несе* і т. д. Як бачимо, у наведених прикладах досить прозора мотивація мовного позначення появи та зникнення.

Значна кількість дієслів, що є складовими компонентами досліджуваних фразеологічних зрощень, не підлягають систематизації

і вимагають окремих підходів. Так, зовсім несподіваними на тлі названих виглядають дієслова *вломити* (як ногу *вломити* 'дуже швидко, несподівано піти кудись, зникнути'), *мазати* (*мазати п'ятти салом* 'несподівано зникати, щезати звідки-небудь'), *сушити* (*сушити голову* 'невідступно з'являтися у свідомості, турбувати, хвилювати когось (про думки) та подібні. Невідповідність значень цих дієслів значенню фразеологізмів, до складу яких вони входять, свідчить про високий ступінь злиття компонентів.

Серед досліджуваних фразеологічних сполучень зустрічаються фразеологічно зв'язані дієслова: *згладитися з світу; канути у вічність; згинути з очей; не потикати носа; не потикатися на очі; злизнути з очей; як у воду шубовснути; ані слухом не слухати, ані видом не видати; втелюцятися в голову; мозолити очі; появили очі; поткнути носа; потикатися на очі; спасти на очі; спасти на думку; збрести в голову.*

Цікавим, на наш погляд, є те, що дієслова *зникати, пропадати, з'являтися* у відібраних фраземах зустрічаються лише у чотирьох випадках: *з'явитися на світ, появили очі, і чутка пропала, зникнути з горизонту.* Це слугує яскравим доказом невичерпних можливостей мови для позначення певних ділянок дійсності.

Наведені спостереження дозволяють дійти таких висновків. Дієслову в досліджуваних фраземах належить провідна роль, оскільки поява та зникнення є результатом активної дії. Дієслівний компонент у більшості випадків виступає твірним центром значення фразеологічної одиниці.

Стосовно граматичної організації у цій групі переважають одиниці із відносно дефектною парадигмою формотворення (обмеження у реалізації форм виду, способу, особи і т. д.). Оскільки поява та зникнення є результатом завершеної дії, половина дієслів реалізується лише у формі доконаного виду; значна кількість дієслів може вживатися у формах обох видів, і тільки у фразеологізмах з семою *поступово, постійно* реалізуються одиниці лише недоконаного виду. Здебільшого форма дієслівного компонента формулює цілісне граматичне значення ФО. Однак спостерігаються також випадки невідповідності виду, особи, способу дієслова і фразеологізму, до складу якого воно входить.

У семантичному плані мовне вираження категорії появи та зник-

нення в українській фразеології відбувається здебільшого шляхом переосмислення дієслів на позначення різноманітних процесів руху (*іти, летіти, падати, пливати, лізти, нести* і под.). У фразеологічних зрощеннях, крім названих дієслів руху, виступають інші дієслова, що вимагають окремої характеристики та пояснення (напр, *лишитися, злизати, різонутися, сушити, мазати, увірватися* та ін.). У незначній кількості одиниць виступають фразеологічно зв'язані дієслова, які несуть основне семантичне навантаження усього фразеологізму (*втворюються в голову, появили очі, збрести в голову; не потикати носа, канути у вічність* тощо). Однак у всіх названих випадках цілісне фразеологічне значення утворюється лише шляхом поєднання дієслівного та іменного компонентів і образного переосмислення їх значень.

Дослідження дієслівного компонента фразеологізмів з семантикою появи та зникнення у подальших дослідженнях дає змогу визначення внутрішньої форми досліджуваних одиниць та встановленню образних засобів мови, що беруть участь у творенні цілісного значення.

1. *Авксентьев Л. Г.* Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування // *Мовознавство*. — 1987. — №1. — С. 43-47.

2. *Авксентьев Л. Г.* Структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць української літературної мови // *Вісник Харківського університету*. — № 217. — Харків, 1981. — С. 14-21.

3. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1987. — 185 с.

4. *Білоноженко В. М., Гнатюк І. С.* Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К., 1989. — 157 с.

5. *Демський М. Т.* Граматичні особливості української дієслівної фразеології // *Мовознавство*. — 1984. — № 2. — С. 24-32.

6. *Івченко А.* Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. — Харків: Фоліо, 1999. — 304 с.

7. *Коломієць М. П.* Фразеологічна синоніміка української мови. — Дніпропетровськ, 1986. — 79 с.

8. *Лисенко Н. В.* Особливості семантичної структури дієслів руху // *Записки з українського мовознавства*. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 42-46.

9. *Потебня А. А.* Эстетика и поэтика. — М, 1976.

10. *Фразеологічний словник української мови*. — Кн. 1-2. — К., 1993.